

Το μνημείο ως κείμενο. Μια μεθοδολογική προσέγγιση των μεταπολεμικών μνημείων για τη δεκαετία του 1940.

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Είναι αλήθεια ότι κατά την τρέχουσα αντίληψη η έννοια του «κειμένου» είναι περίπου ταυτόσημη με εκείνη ενός κειμένου γραπτού λόγου. Με την ανάπτυξη, ωστόσο, της σημειολογικής ή σημειωτικής προσέγγισης του λόγουⁱ, στο πλαίσιο της οποίας αναδείχτηκε και η διάκριση μεταξύ γραπτού και προφορικού λόγου, το «κείμενο» αντιμετωπίστηκε ως επικοινωνιακή διαδικασία με την επικέντρωση στους συντελεστές της επικοινωνιακής πράξης (πομπός, δέκτης, μήνυμα, μέσον, κώδικας, περιβάλλον κ.λπ.). Η μετατόπιση, όμως, αυτή είχε ως αναγκαία συνέπεια και τη σημασιολογική διεύρυνση της ίδιας της έννοιας του «κειμένου», η οποία ανέκτησε - κατά κάποιον τρόπο- το αρχικό σημασιολογικό της φορτίο περιγράφοντας οτιδήποτε «κείται», με άλλα λόγια οτιδήποτε μπορεί να γίνει αντιληπτό μέσω της παρατήρησης, στο βαθμό που εντάσσεται σ' ένα πλαίσιο επικοινωνίας.

Η διάσταση αυτή της έννοιας του «κειμένου» αξιοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό από το ρεύμα της ερμηνευτικής ανθρωπολογίας, που προέκυψε από τη διεπιστημονική συνάντηση της γλωσσολογικής παράδοσης με τις σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις της λογοτεχνικής ανάλυσης στο πλαίσιο του δομισμού αλλά και τις μετανεωτερικές προσεγγίσεις της φαινομενολογίας και της θεωρίας της πρόσληψηςⁱⁱ. Επιχειρώντας να ορίσει το αντικείμενο της ερμηνευτικής ανθρωπολογίας ο Clifford Geertzⁱⁱⁱ σχολιάζει πως η έννοια του πολιτισμού είναι ουσιαστικά σημειωτική. Κι επειδή η ανθρωπολογική προσέγγιση δεν μπορεί να νοηθεί έξω από την εθνογραφία, ο Geertz συνεχίζει^{iv} υποστηρίζοντας ότι «η άσκηση της εθνογραφίας μοιάζει με την προσπάθεια ανάγνωσης (...) ενός χειρογράφου (...), γραμμένου όμως όχι με συμβατικά ηχητικά γραφήματα, αλλά με φευγαλέα παραδείγματα μορφοποιημένης συμπεριφοράς».

¹ Ο Βασίλης Δαλκαβούκης είναι Λέκτορας της Εθνογραφίας του Ελλαδικού Χώρου στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης. Στα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εντάσσονται ζητήματα μεθοδολογίας της επιτόπιας έρευνας, ζητήματα τοπικών και εθνοτικών ταυτοτήτων στον ελλαδικό χώρο καθώς και ζητήματα συγκρότησης της κοινωνικής μνήμης, ειδικά της δεκαετίας του 1940.

Το «κείμενο» αποκτά έτσι την πλήρη του διάσταση ως πολιτισμικό προϊόν, δεδομένο που κατά κάποιον τρόπο κατοχυρώνει και τη χρήση της διεπιστημονικής προσέγγισης, και επομένως της αξιοποίησης από την ανθρωπολογική οπτική της θεωρίας της λογοτεχνίας, όπως αυτή αναπτύχθηκε με την μελέτη των κατεξοχήν, θα λέγαμε, «κειμένων», των λογοτεχνικών. Χρησιμοποιώ εδώ κάπως «προκλητικά» το χαρακτηρισμό αυτό, με δεδομένο ότι το λογοτεχνικό κείμενο είναι αυτό που απαιτεί επιπλέον ερμηνευτικά/αναλυτικά εργαλεία, προκειμένου να κατανοηθεί η επιτέλεση της επικοινωνίας, αφού το λογοτεχνικό μήνυμα δε βασίζεται στην αναφορικότητα του κειμένου αλλά στην «αινιγματικότητα» του, όπως την προσέγγισε ο Adorno^v, ή με άλλα λόγια στην πολυσημία του. Εδώ ακριβώς εντάσσεται, άλλωστε, και η συζήτηση για την καλλιτεχνική διάσταση του λογοτεχνικού κειμένου ή τη «λογοτεχνικότητά» του, όπως τουλάχιστον την προσδιόρισε ο Tzvetan Todorov^{vi}.

Ωστόσο, κάθε ανθρωπολογική προσέγγιση των «κειμένων» απαιτεί επιπλέον την ιδιαίτερη μεθοδολογική της κατοχύρωση και το εμπειρικό της υλικό, δηλαδή την εθνογραφία. Στην παρούσα προσέγγιση το κομμάτι αυτό αφορά τα μνημεία.

Η έννοια του μνημείου, φορτισμένη κι αυτή με καθοριστικό τρόπο από την τρέχουσα γλώσσα, απαιτεί με τη σειρά της μια στοιχειώδη αποσαφήνιση. «Μνημείο» και «μνήμη» είναι δύο έννοιες άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους -και όχι μόνο ετυμολογικά- σε τέτοιο βαθμό που η έκφραση «μοντέρνο μνημείο» να συνιστά αντίφαση στους όρους: «Αν είναι μνημείο, δεν μπορεί να είναι μοντέρνο, και αν είναι μοντέρνο, δεν μπορεί να είναι μνημείο», σχολιάζει ο Mumford^{vii}, επισημαίνοντας αυτό το δεσμό. Η αντίληψη αυτή, ωστόσο, δε λαμβάνει υπόψη της την παράμετρο του εκάστοτε «παρόντος» ως αναγκαίου και καθοριστικού παράγοντα διαχείρισης της μνήμης και, κατά συνέπεια, των μνημείων. Έτσι, ένα μνημείο μπορεί να νοηθεί ως φορτίο μνήμης και ταυτόχρονα λήθης^{viii}, μια σχέση που, ωστόσο, μπορεί να ανατραπεί σ' έναν ευθετότερο χρόνο, όταν τα κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα μεταβληθούν. Τότε η παρέμβαση του «παρόντος» στη σχέση μνήμης και μνημείου οδηγεί στον ανασχεδιασμό είτε του ίδιου του μνημείου, καθιστώντας το ένα είδος «παλίμψηστου»^{ix}, είτε του χώρου εντός του οποίου το μνημείο βιώνεται και χρησιμοποιείται, μετατρέποντας έναν μονοσήμαντο «τόπο»^x, σε «πολλαπλό τόπο»^{xi}, δηλαδή παράλληλα και ενδεχομένως αντιφατικά βιωμένο από διαφορετικά κοινωνικά υποκείμενα.

Από την άλλη μεριά, είναι επίσης αναγκαίο να οριστεί η ίδια η έννοια του μνημείου ως αντικειμένου προς μελέτη. Η περισσότερο κατοχυρωμένη διάσταση της

λέξης παραπέμπει, φυσικά, σε μια αρχιτεκτονική μορφή που είτε προϋπάρχει και αναδεικνύεται σε μνημείο είτε κατασκευάζεται εξ αρχής. Ωστόσο, αν δεχτούμε την παρέμβαση του P. Nora^{xiii}, τότε θα πρέπει να αντικαταστήσουμε την έννοια «μνημείο» με εκείνη του «μνημονικού τόπου», που είναι εξαιρετικά ευρύτερη. Η αξία της παρέμβασης του Nora έγκειται κυρίως στην επισήμανση ότι οι «μνημονικοί τόποι» (lieux de memoire) εντοπίζονται στα κοινωνικά εκείνα πλαίσια που παύουν να λειτουργούν ως «μνημονικά περιβάλλοντα» (milieux de memoire)^{xiii}, εκεί, με άλλα λόγια, όπου το παρελθόν παύει σταδιακά να είναι «ζωντανό» και να καθορίζει αυτονόητα το παρόν, όπου, βέβαια, η έννοια της μνήμης δεν έχει πραγματική αναλυτική αξία.

Η περίπτωση, ωστόσο, των μνημείων / μνημονικών τόπων για τη δεκαετία του 1940 είναι κάπως περισσότερο σύνθετη. Θα πρέπει να επιστρατεύσει κανείς εννοιολογικά εργαλεία από το ευρύτερο οπλοστάσιο των κοινωνικών επιστημών για να μπορέσει να κατανοήσει τη σημασία τους και τη λειτουργικότητά τους στο εθνογραφικό παρόν. Κι αυτό γιατί η δεκαετία του 1940 αφενός βρίσκεται στο μεταίχμιο της τελευταίας μετάβασης από το προ-νεωτερικό στοιχείο στη νεωτερικότητα για την ελληνική, τουλάχιστον, περίπτωση, αφετέρου αποτελεί ένα εξαιρετικό παράδειγμα για να αναστοχαστούμε πάνω στη σχέση του παρελθόντος με το παρόν, της εξουσίας με τη χρήση του χώρου, της μνήμης με την υλική της έκφραση κ.ο.κ. Και, βέβαια, της ίδιας της «ανάγνωσης» των μνημείων / μνημονικών τόπων, τέτοιας που να αναδεικνύει την πολυσημία τους ως «κειμένων» που προσιδιάζουν στην «αινιγματικότητα» των αντίστοιχων λογοτεχνικών. Ας δούμε, λοιπόν, ορισμένους τέτοιους μνημονικούς τόπους -αρχιτεκτονήματα, για την ακρίβεια- κι ας προσπαθήσουμε να τους «αναγνώσουμε» ως «κείμενα» μέσω της «πυκνής τους περιγραφής», όπως νοεί την εθνογραφική προσέγγιση ο Geertz^{xiv}.

Έρευνα πεδίου

Ένα παράδειγμα που πληροί τις παραπάνω θεωρητικές και μεθοδολογικές αφετηρίες αφορά δύο μνημεία που βρίσκονται στην κωμόπολη της Αγιάς, στο Νομό Λάρισας^{xv}. Το πρώτο από αυτά, βρίσκεται στο κέντρο του οικισμού, στον αύλειο χώρο του ναού των Αγίων Αντωνίων και είναι αφιερωμένο στους πεσόντες του 26^{ου} Τάγματος Εθνοφρουράς, στις μάχες του Εμφυλίου το 1948. Είναι το μνημείο που κατεξοχήν χρησιμοποιείται κατά τις εθνικές επετείους για την κατάθεση στεφάνων από τις Αρχές και φιλοτεχνήθηκε από τον καλλιτέχνη, επιλοχία Ευάγγελο Σκουτάρη. Το δεύτερο

μνημείο βρίσκεται στο ανατολικό άκρο του οικισμού, στη θέση «Σωτηρίτσα», και αναφέρεται στα θύματα της Εθνικής Αντίστασης, «εκτελεσθέντες» από τους «Ιταλούς κατακτητές» και «φονευθέντες» της περιόδου 1941-44 στη διάρκεια της «Αντίστασης».

α) Οι αφηγηματικές προϋποθέσεις

Σε κάθε αφήγημα, τονίζει ο Genette^{xvi}, μπορούμε να διακρίνουμε δύο χρόνους, το χρόνο της ιστορίας και το χρόνο της αφήγησης. Ο πρώτος αφορά το χρόνο της ιστορίας που διεκπεραιώνεται με ένα «κείμενο», ενώ ο δεύτερος γίνεται πρακτικά αντιληπτός ως «χώρος», δηλαδή ως το ίδιο το «κείμενο» που εμπεριέχει την αφήγηση και ποικίλει ως προς τη διάρκεια ανάλογα με την «ανάγνωσή» του. Ωστόσο, θα πρέπει στο πλαίσιο του πρώτου χρόνου, του χρόνου της ιστορίας, να διακρίνουμε δύο ειδικότερες διαστάσεις: το δραματικό χρόνο, το χρόνο δηλαδή κατά τον οποίο διαδραματίστηκαν τα γεγονότα της ιστορίας, και τον ιστορικό χρόνο, το χρόνο δηλαδή κατά τον οποίο κατασκευάστηκε το αφηγηματικό «κείμενο» που μας μεταφέρει τα γεγονότα αυτά.

Στην περίπτωση των δύο μνημείων του παραδείγματός μας οι χρόνοι αυτοί δεν ταυτίζονται. Παρά το γεγονός ότι και στα δύο μνημεία ο δραματικός χρόνος αφορά τη δεκαετία του 1940, η αναφορά στα γεγονότα δεν είναι ενιαία. Στην περίπτωση του πρώτου μνημείου επιλέγεται η προβολή ενός γεγονότος που έλαβε χώρα στη διάρκεια του Εμφυλίου, στη άλλη περίπτωση γεγονότα της Κατοχής. Διαφορετικός είναι και ο ιστορικός χρόνος ανέγερσης των δύο μνημείων: στην πρώτη περίπτωση ο χρόνος ανέγερσης του μνημείου δε δηλώνεται, και παρά την έρευνα που πραγματοποιήσαμε στην Αγιά δεν κατορθώσαμε να εξακριβώσουμε την ακριβή χρονολογία τοποθέτησής του στο χώρο. Στη δεύτερη περίπτωση, όμως, από το αρχείο

των Γ.Α.Κ. Αγιάς μάθαμε ότι κατασκευάστηκε το 1988 με πρωτοβουλία του Δήμου Αγιάς και της Νομαρχίας Λάρισας.

Ας επιχειρήσουμε τώρα να δούμε τη διάσταση των δεδομένων αυτών στο επίπεδο των σημαινομένων. Τι σημαίνει η ύπαρξη δύο διαφορετικών μνημείων για την ίδια περίοδο; Τι σημαίνει η διάσταση του ιστορικού χρόνου των δύο μνημείων; Τι σημαίνει η επιλογή του χώρου ανέγερσης του καθενός και πώς ο κάθε χώρος καθορίζει την πρόσληψή τους; Τέλος, τι σημαίνει η αδυναμία να εντοπιστεί αρχαιακά ή με βάση προφορικές πληροφορίες ο ακριβής ιστορικός χρόνος του πρώτου μνημείου, σε αντίθεση με τις πληθωρικές πληροφορίες για τον ιστορικό χρόνο του δεύτερου;

Οι απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά είναι μάλλον εύκολες. Ωστόσο η αξία τους ως ερωτημάτων δεν έγκειται τόσο στις απαντήσεις που προκαλούν όσο στην κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική υφή τους. Εννοώ ότι για να κατανοηθούν οι απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι τα «κείμενα» συγκροτούνται με βάση συγκεκριμένους -ιδεολογικά, κοινωνικά και πολιτικά καθορισμένους- «λόγους» (discourses), τέτοιους που να επιβάλλουν το νόημα του «κειμένου» μέσα από την ίδια τη μορφολογική του σύσταση. Με τη διατύπωση της Άννας Τζούμα^{xvii}, «όχι, λοιπόν, τι λέει το κείμενο, αλλά πώς λέει και γιατί το λέει μ' αυτόν τον τρόπο».

β) Τα μνημεία ως αφηγηματικές μορφές

Στην περίπτωση που μας απασχολεί ορισμένα από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των μνημείων αυτών μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε τις πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις τους:

ι) Η θέση στο χώρο. Το μνημείο του Εμφυλίου δεσπόζει στο τελετουργικό κέντρο του οικισμού και συνοδεύει το παλαιότερο μνημείο της εκκλησίας των Αγίων Αντωνίων. Έτσι η μνήμη που ανακαλεί και τιμά «καθαγιάζεται» τελετουργικά από τη γειτνίαση με το θρησκευτικό καθίδρυμα, επιβάλλει σεβασμό και δέος λόγω της προκαθορισμένης χρήσης του χώρου αυτού, ενώ ταυτόχρονα γίνεται αντιληπτό από το συντριπτικά μεγαλύτερο τμήμα των δημοτών λόγω της κεντρικότητάς του. Επιπλέον, συνοδεύεται από την προτομή του Βασιλιά Παύλου που συμπληρώνει το τρίπτυχο στον αύλειο χώρο της εκκλησίας, συνδηλώνοντας, ασφαλώς και μια

συγκεκριμένη πολιτική προτίμηση απέναντι στη μνήμη της δεκαετίας του 1940, ξεκάθαρη, εξάλλου, από την επιλογή των τιμώμενων θυμάτων.

Από την άλλη μεριά, το μνημείο της Εθνικής Αντίστασης, αν και περιφερειακά τοποθετημένο στο χώρο, συνδέεται μ' αυτόν μέσω της ανάδειξης της ιδιαίτερης φόρτισης του σημείου: πρόκειται για το σημείο εκτέλεσης πέντε Αγιωτών από τους Ιταλούς. Έτσι, το μειονέκτημα της «περιφερειακής» τοποθέτησης του μνημείου αντισταθμίζεται από την «αυθεντικότητα» που συνδηλώνεται από το σημείο της εκτέλεσης. Το σημείο ανέγερσης του μνημείου έχει, άλλωστε, αναβαθμιστεί από τη διάνοιξη ενός περιφερειακού δρόμου που παρακάμπτει την Αγιά και οδηγεί στις παραλίες της περιοχής (Αγιόκαμπος), με αποτέλεσμα να γίνεται ορατό από τις εκατοντάδες των διερχόμενων, σε αντίθεση με το κεντρικότερα τοποθετημένο μνημείο του Εμφυλίου.

ii) Το μέγεθος. Τα δύο μνημεία είναι κατασκευές εντελώς διαφορετικής κλίμακας μεγέθους. Στην περίπτωση του μνημείου του Εμφυλίου η μικρή σχετικά στήλη με τα ονόματα των «πεσόντων» δε φαίνεται να διαταράσσει τη δεδομένη ισορροπία στο χώρο: τα δύο κτίρια, ο ναός των Αγίων Αντωνίων και το κωδωνοστάσιό του, δεσπόζουν στο χώρο, αφήνοντας σημαντικό κενό στο ενδιάμεσο. Η τοποθέτηση του μνημείου μπροστά από το κωδωνοστάσιο εξακολουθεί να αφήνει τον κενό ενδιάμεσο χώρο ελεύθερο, στοιχείο που φαίνεται να επιβεβαιώνει τη γενική διαπίστωση σύμφωνα με την οποία η πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία διακρίνεται από χαμηλούς τόνους αναφορικά με τη μνήμη του Εμφυλίου^{xviii}.

Αντίθετα, το μνημείο της Εθνικής Αντίστασης καταλαμβάνει πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις στο χώρο. Τα ονόματα των θυμάτων βρίσκονται και εδώ στο κεντρικό τμήμα των μνημείου, πλαισιώνονται όμως από δύο χαμηλότερες στήλες – «φρουρούς» του κεντρικού τμήματος, ενώ το σύνολο περιβάλλεται από μικρό δασύλλιο, που εξυπηρετεί πιθανότατα την ανάγκη υπόμνησης ενός χώρου ιερού^{xix}. Σε αντίθεση με το μνημείο του Εμφυλίου που διακριτικά «καμουφλάρεται» δίπλα στο κωδωνοστάσιο, το μνημείο της Εθνικής Αντίστασης δεσπόζει με το μέγεθός του στο χώρο.

iii) Η τεχνοτροπία. Η λιτότητα στην τεχνοτροπία είναι το χαρακτηριστικό του μνημείου του Εμφυλίου στην Αγιά. Τα ονόματα της στήλης συνοδεύονται, βέβαια, από την επιγραφή «ΤΗΔΕ ΚΕΙΜΕΘΑ», που παραπέμπει ασφαλώς στο γνωστό

επίγραμμα του Σιμωνίδη για τους Σπαρτιάτες των Θερμοπυλών, στοιχείο που συμπληρώνει (μαζί με την επισήμανση της θρησκευτικότητας του χώρου) την υπόμνηση ενός «διαχρονικού ελλητισμού» από την αρχαιότητα μέχρι το δραματικό παρόν του μνημείου. Μέσα σε κύκλο εγγράφεται το ανάγλυφο πορτραίτο ενός στρατιώτη με το χαρακτηριστικό βρετανικό κράνος, ένα ακόμη στοιχείο χρονολόγησης του μνημείου στην πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία, αλλά και ταυτόχρονα ένα στοιχείο που συνδηλώνει από πολιτική άποψη το συλλογικό υποκείμενο του μνημείου, το στρατό.

Από την άλλη μεριά, το μνημείο της Εθνικής Αντίστασης φλερτάρει με το «σοσιαλιστικό ρεαλισμό». Αντιγράφει -κατά κάποιον τρόπο- την εγγεγραμμένη σε κύκλο μορφή «συνομιλώντας» με το προϋπάρχον μνημείο του Εμφυλίου, «διορθώνει» ωστόσο το πρόσωπο που επισημαίνεται: εδώ κυριαρχούν οι τυπικές μορφές – πορτραίτα δύο νέων ανταρτών της ΕΠΟΝ, ενός άντρα σε πρώτο πλάνο και μιας γυναίκας σε δεύτερο. Το δίκωχο αντικαθιστά το κράνος, ενώ η αντρική μορφή φέρει διαγώνια μια δέσμη από σφαίρες.

Τα ονόματα χωρίζονται ευδιάκριτα σ' εκείνα των «εκτελεσθέντων», που βρίσκονται ψηλότερα και είναι λιγότερα, και σ' εκείνα των «φονευθέντων» που είναι περισσότερα και βρίσκονται πιο χαμηλά στη στήλη. Χαρακτηριστική περίπτωση «παλίμψηστου», το μνημείο φέρει μία διόρθωση στα ονόματα των «φονευθέντων», καθώς η προσθήκη του προτελευταίου ονόματος είναι ευδιάκριτη, ενώ απουσιάζει από τη φωτογραφία των εγκαινίων του μνημείου. Θα πρέπει, ακόμα, να επισημάνουμε ένα τετράστιχο του Βασίλη Ρώτα που συμπληρώνει τη στήλη στο χαμηλότερο σημείο της:

«Λαέ μας τα παιδιά σου σταθήκαμε πιστά,
κατά το μάθημά σου στον τύραννο μπροστά.
Δώσαμε τις ζωές μας ντυμένες αρετή,
για τη δική σου δόξα και για την προκοπή».

Το τετράστιχο του Ρώτα, σύγχρονο με το δραματικό χρόνο του μνημείου, επισημαίνει το γεγονός χωρίς να το εντάσσει στη σειρά των γεγονότων ενός «διαρκούς» και «αιώνιου» ελλητισμού, αλλά σε μια νεωτερικότητα που προτάσσει την έννοια του «λαού». Έτσι «έθνος» και «λαός» συνδυάζονται μέσω της «αντίστασης» για να

παραχθεί μια καινούργια ρητορική για τη μνήμη αλλά και τη διαχείριση του χώρου μέσω αυτής.

Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η παρουσία των δύο στηλών – «φρουρών» δεξιά κι αριστερά από την κεντρική στήλη. Εδώ οι ανάγλυφες μορφές αναπαριστώνται ολόσωμες με «το όπλο παρά πόδα» και δέσμες από σφαίρες χιαστί, μαχητές επομένως με πλήρη εξάρτυση. Το ενδιαφέρον στοιχείο στις δύο αυτές στήλες είναι η έμφυλη ταυτότητα των μαχητών: η αριστερή στήλη –όπως παρατηρούμε το μνημείο- αναπαριστά μια γυναικεία μορφή ενώ η δεξιά, που είναι και η ψηλότερη, μια ανδρική. Σε μια εποχή που «η ισότητα των δύο φύλων» είχε γίνει κεντρικό πολιτικό σύνθημα για την εξουσία, εποχή που συμπίπτει με τον ιστορικό χρόνο του «κειμένου» που προσπαθούμε να «αναγνώσουμε», η -σχεδόν- ισότιμη παρουσία ανδρών και γυναικών σ’ ένα μνημείο της Εθνικής Αντίστασης δεν ξενίζει, ακόμη κι αν από τα ονόματα «εκτελεσθέντων» και «φονευθέντων» απουσιάζουν εντελώς οι γυναίκες. Αυτό που περισσότερο φαίνεται να ξενίζει είναι η «βιολογική» αποτύπωση της ανισότητας στο μνημείο μέσω της διαφοράς του ύψους των μορφών, που, αν και ρεαλιστικό στοιχείο, δε συνάδει με τη συμβολική συγκρότηση του μνημείου ως «κειμένου».

γ) Ο αφηγηματικός χρόνος από τη σκοπιά του «αναγνώστη».

Έχουμε, ωστόσο, αφήσει σε εκκρεμότητα το ζήτημα του «τρίτου» χρόνου ενός κειμένου, το ζήτημα του αφηγηματικού χρόνου, που όπως ήδη επισημάναμε σχετίζεται με τη διάρκεια της αφήγησης. Είναι προφανές ότι η «αφηγηματική διάρκεια» στην περίπτωση του μνημείου της Εθνικής Αντίστασης είναι μεγαλύτερη από εκείνη του μνημείου του Εμφυλίου. Ο εθνογράφος, λειτουργώντας ως ένα είδος «επαρκούς αναγνώστη»^{xx}, που οφείλει να προσεγγίσει και τα δύο μνημεία, αφιερώνει –όπως έγινε ήδη αντιληπτό- πολύ περισσότερο χρόνο σ’ εκείνο της Εθνικής Αντίστασης.

Ο «επαρκής αναγνώστης», ωστόσο, δεν είναι ούτε στην περίπτωση της λογοτεχνίας ούτε πολύ περισσότερο στην περίπτωση των μνημείων ως «κειμένων» ο τυπικός ή έστω ο συνηθέστερος «αναγνώστης». Αντίθετα, η λειτουργία του προσιδιάζει περισσότερο σ’ εκείνη του κριτικού της λογοτεχνίας που αναλαμβάνει να «υποδείξει» ή να προτείνει τρόπους ανάγνωσης τέτοιους που να αναδεικνύουν την πολυσημία, την τεχνική αρτιότητα και εντέλει την καλλιτεχνική αξία του εκάστοτε «κειμένου». Ο βασικός όμως «αναγνώστης» –με την έννοια του χρήστη- παραμένει

το κοινωνικό σώμα, όχι ως αδιαφοροποίητη ενότητα αλλά ως ένα σύνολο από αντιπαρατιθέμενες ή ανταγωνιζόμενες κοινωνικές ομάδες με ιδιαίτερα κάθε φορά χαρακτηριστικά στη συγκρότησή τους. Στην περίπτωση μας οι ομάδες αυτές των «αναγνωστών» φαίνεται να συμπίπτουν με τις «κοινότητες μνήμης» που διαχειρίζονται και διαμορφώνουν το χώρο στην κωμόπολη της Αγιάς μέσω της ίδρυσης και χρήσης των μνημείων. Στο πλαίσιο αυτό η πρόσληψη των «κειμένων» από τη σκοπιά του «αναγνώστη» συμπίπτει με τη χρήση των μνημείων από τις διαφοροποιημένες κοινότητες μνήμης.

Με βάση τα μέχρι εδώ δεδομένα αυτής της εθνογραφικής «ανάγνωσης» του χώρου οι ομάδες που παρουσιάζονται είναι δύο: αυτή των «νικητών» του Εμφυλίου, που εκπροσωπούνται από το μνημείο του Τάγματος Εθνοφρουράς και το Στρατό, κι εκείνη που αναδεικνύεται επιλέγοντας μια περισσότερο «αυθεντική» εθνική μνήμη, εκείνη της Αντίστασης. Τα πολιτικά χαρακτηριστικά αυτών των δύο κοινοτήτων μνήμης έχουν, βέβαια, αναλυθεί^{xxi} επαρκώς, κατά την άποψή μου, επομένως περιττεύει κάθε επιπλέον σχολιασμός εδώ. Ωστόσο, αυτό που παρουσιάζει ενδιαφέρον στην περίπτωση της Αγιάς είναι μια αξιοσημείωτη αντιστροφή: ο αφηγηματικός χρόνος ως χρόνος «ανάγνωσης» των μνημείων είναι αντιστρόφως ανάλογος με τον αφηγηματικό χρόνο των ίδιων των μνημείων. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι το λιτό, σύντομο ως αφήγημα και εξαιρετικά περιορισμένο από πραγματολογική άποψη μνημείο του Εμφυλίου εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ως το κατεξοχήν μνημείο των εθνικών επετείων, σε αντίθεση με το πληθωρικό ως αφήγημα και πραγματολογικά ευρύτερο μνημείο της Εθνικής Αντίστασης, που χρησιμοποιείται μόνο για τον εορτασμό της συγκεκριμένης επετείου, μια φορά το χρόνο^{xxii}. Από την άποψη αυτή, οι δύο κοινότητες μνήμης φαίνεται να έχουν προχωρήσει σ' έναν «ιστορικό συμβιβασμό», που μοιράζει το χώρο και το χρόνο, χωρίς όμως να διαταράσσει τις ισορροπίες της ενιαίας κοινότητας ή την «παράδοση» δεκαετιών, που καθορίστηκε από την παρουσία ενός μόνο μνημείου, αυτού που αφορά τον Εμφύλιο.

Συμπεράσματα

Πώς θα μπορούσε να συνοψίσει κανείς και ακόμη περισσότερο να γενικεύσει τις παρατηρήσεις αυτές που προκύπτουν από την «πυκνή περιγραφή» δύο μόνο παραδειγμάτων; Το περιορισμένο εύρος των παραδειγμάτων μας δεν επιτρέπει να στοιχειοθετήσουμε τίποτε περισσότερα από υποθέσεις εργασίας που θα πρέπει να

δοκιμαστούν εκ νέου στο πεδίο. Άλλωστε, αυτή ήταν και η πρόθεση αυτού του κειμένου εξ αρχής.

α) Η έννοια του «παλίμψηστου», μια μεταφορά από την επιστήμη της Παλαιογραφίας με ιδιαίτερη αξιοποίηση και από τη Θεωρία της Λογοτεχνίας^{xxiii}, μπορεί εδώ να μας φανεί διπλά χρήσιμη: από τη μια μεριά, «ως παλίμψηστο» νοείται το ίδιο το μνημείο ως «κείμενο», αφού διαμορφώνεται και αναδιαμορφώνεται ανάλογα με τις επιταγές του εκάστοτε «παρόντος», για να συμπεριλάβει μνήμες σκόπιμα λησμονημένες ή για να ρίξει στη λήθη μνήμες που δεν εκφράζουν πλέον την κοινότητα. Από την άποψη αυτή, τα μνημεία που περιγράψαμε, αν και δεν είναι τα τυπικότερα παραδείγματα^{xxiv}, αποδεικνύουν εντούτοις ότι το «παλίμψηστο» ως αναλυτικό εργαλείο είναι ιδιαίτερα χρήσιμο στην «ανάγνωσή» τους.

Από την άλλη μεριά, η έννοια του «παλίμψηστου» μπορεί να αποκτήσει μια επιπλέον διάσταση, την «οριζόντια». Αναφέρομαι στην εγγραφή και επανεγγραφή, όχι πια στο μνημείο αλλά στο χώρο, νέων μνημονικών δεδομένων που προστίθενται στα προηγούμενα μεταβάλλοντας, όμως, την ισορροπία μεταξύ μνήμης και λήθης. Έτσι ως «οριζόντιο παλίμψηστο» νοείται εδώ το πεδίο αντιπαράθεσης των «λόγων» (discourses) οι οποίοι μετατρέπουν το χώρο σε διακύβευμα και μας επιτρέπουν να τον «αναγνώσουμε» αμφίσημα. Στην προσπάθειά μας αυτή, τα μνημεία φαίνεται να είναι ένα ιδανικό παράδειγμα.

β) Η εγγραφή όμως των «λόγων» στο χώρο μέσω των μνημείων συνιστά πράξη βιωματικής χρήσης του χώρου αυτού, επομένως μέσω των «κειμένων»/μνημείων που παράγονται ο χώρος μετατρέπεται σε «τόπο». Ο τόπος αυτός, βέβαια, δεν είναι ούτε ενιαίος ούτε κοινωνικά αδιαβάθμητος · αντίθετα, συγκροτείται στη βάση δίπολων που τον «κατασκευάζουν» ή τον «ανακατασκευάζουν», αποδεικνύοντας ότι η έννοια της «πολλαπλής τοπικότητας» (multilocality) μπορεί να αναδειχτεί σ' ένα εξίσου χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε τη διαδικασία αυτής της μετατροπής. Τα μνημεία ως «κείμενα» συνιστούν μερικά από τα ορατά τεκμήρια αυτής της πολλαπλής βίωσης, αρκεί να μπορεί κανείς να τα «αναγνώσει» αποκωδικοποιώντας τους «λόγους» που τα παράγουν. Αλλά ακριβώς αυτή η αφηρημένη πολλαπλότητα των «λόγων» -νοούμενη ως «πολυφωνικότητα»^{xxv} (multivocality)- είναι που αισθητοποιείται και γίνεται εμπειρικά αξιοποιήσιμη μέσω της «ανάγνωσης» των μνημείων.

γ) Στη βάση αυτής της πολλαπλής τοπικότητας μπορεί κανείς να διακρίνει τη διαλεκτική σχέση δύο τουλάχιστον αφηγημάτων, του εθνικού και του τοπικού, που συγκροτούνται στο συγκεκριμένο πεδίο αλλά, σε τελική ανάλυση, και σε κάθε ανάλογο πεδίο της ελληνικής επικράτειας. Έτσι τα μνημεία ως «κείμενα» μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως υλικό τεκμηρίωσης αφενός των ιδιαίτερων τοπικών, εθνοτικών, έμφυλων κ.λπ. προσλήψεων της μνήμης για τη δεκαετία του 1940 και ταυτόχρονα της «συνομιλίας» του τοπικού με το εθνικό στο πλαίσιο της ιδιαίτερης κατά τόπους έκφρασης του πρώτου, αφετέρου της εξέλιξης της κοινωνικής μνήμης για την ίδια περίοδο και της ιδιαίτερης «συνομιλίας» της με τη λήθη. Αλλά η ερευνητική αυτή υπόθεση αποτελεί χρόνια τώρα βασικό άξονα της της προσέγγισης «από τα κάτω» ή «αποκεντροθέτησης»^{xxvi}.

δ) Διαφαίνεται, έτσι, η ανάδειξη μιας σύνθετης μεθοδολογίας που απαιτεί διεπιστημονικά θεωρητικά εργαλεία και ταυτόχρονα εθνογραφική εμπειρική τεκμηρίωση, στην προσπάθειά μας να διαμορφώσουμε -και να απαντήσουμε σε- μια σειρά από ερωτήματα που θα μπορούσαν να τεθούν ευρύτερα στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών: πώς μπορούμε να αντιληφθούμε την έννοια της «κοινωνικής παραγωγής του χώρου»; Πώς θα μπορούσε να παραχθεί μια «κειμενική προσέγγιση» που να ξεπερνά τις διαισθητικές «αναγνώσεις» του χώρου και ταυτόχρονα να αποκρούει την ουσιοκρατική αντίληψη περί «ουδετερότητάς» του; Στο πλαίσιο της μελέτης της δεκαετίας του 1940, πώς θα μπορούσε η συζήτηση περί της σύνθετης αυτής μεθόδου να αναβαθμίσει την οπτική μας και να τροφοδοτήσει νέα ερευνητικά ερωτήματα σε νέα ερευνητικά πεδία; Νομίζω ότι το παράδειγμα της προσέγγισης των μνημείων για τη δεκαετία του 1940 ως «κειμένων» είναι μια καλή ευκαιρία να στοχαστούμε και να αναστοχαστούμε για το ζήτημα.

Αντί επιλόγου

Πολύ συχνά στη λογοτεχνική κριτική, ιδιαίτερα εκείνη που αφορά το μυθιστόρημα, ο «επαρκής αναγνώστης» καλείται να πάρει θέση για το λογοτεχνικό γένος στο οποίο ανήκει το κείμενο που ανέγνωσε. Εδώ αξιοποιούνται μια σειρά από θεωρητικές επιστημάνσεις τόσο του Γενετικού Δομισμού^{xxvii} όσο και της προσέγγισης του Bakhtine^{xxviii}, σύμφωνα με τις οποίες ένα «μυθιστόρημα» διακρίνεται από το «έπος» με βάση μια σειρά από χαρακτηριστικά, σημαντικότερα από τα οποία είναι α) στο επίπεδο της δράσης^{xxix} η εισαγωγή του «προβληματικού ήρωα», ενός πρωταγωνιστή δηλαδή με αμφίδρομη -θετική και αρνητική- δράση, που δεν έχει θέση στο έπος, και

β) στο επίπεδο της πλοκής^{xxx} ο μετασχηματισμός μιας αρχικής κατάστασης σε μια τελική μέσω του οποίου οι χαρακτήρες μεταβάλλονται και παραμένουν σε εκκρεμότητα.

Με βάση τα παραπάνω, πώς θα μπορούσαμε αλήθεια να χαρακτηρίσουμε τα δύο «κείμενα» που μας απασχόλησαν μέχρι εδώ; Από τα δεδομένα της ανάλυσης που επιχειρήσαμε έχω την εντύπωση ότι με βεβαιότητα θα τα χαρακτηρίζαμε ως «έπη»: στο επίπεδο της «δράσης», αποσιωπούν τα «μυθιστορηματικά» στοιχεία των πρωταγωνιστών τους αναδεικνύοντας μια μονοσήμαντη «ηρωική» συμπεριφορά, ενώ επιπλέον στο επίπεδο της «πλοκής» αποφεύγουν την επισήμανση όλων εκείνων των «εκκρεμοτήτων» που θα καθιστούσαν το τοπικό αφήγημα διαφορετικό από το συνολικό εθνικό. Η ίδια ρύθμιση, εξάλλου, ισχύει και για την πρόσληψή τους: ο χώρος στην Αγιά μοιάζει να έχει συμφιλιωθεί με την ισορροπία ανάμεσα σε δύο επιλεκτικές, «τακτοποιημένες» μνήμες για τη δεκαετία του 1940.

Ωστόσο, η λογοτεχνία είναι «μια σκανταλιά, μια διαφυγή ελευθερίας»^{xxxi}, κι από τον κανόνα αυτό δε θα μπορούσε να ξεφύγει η Αγιά. Εδώ η «σκανταλιά» στο τακτοποιημένο τοπίο των αφηγημάτων για τη δεκαετία του 1940 είναι ένα ταπεινό εικονοστάσι, έξω από τον οικισμό. Με βάση τα τεχνικά του στοιχεία, χρονολογείται στα τέλη της δεκαετίας του 1970, και στην επιγραφή του διαβάζουμε:

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΑΠ' ΤΟΥΣ
ΣΥΓΓΕΝΕΙΣ Σ' ΑΥΤΟΥΣ
ΠΟΥ ΧΑΘΗΚΑΝ ΠΡΩΡΑ
ΣΤΟΝ ΕΜΦΥΛΙΟ ΤΟΝ
ΑΥΓΟΥΣΤΟ 1949

Πρόκειται για 13 ονόματα που αναγράφονται σε μια μαρμάρινη πλάκα τοποθετημένη στο μέτωπο της κατασκευής προς το δρόμο, μια σαφής ένδειξη, νομίζω, της «εξωστρέφειας» του μνημείου. Γιατί, αλήθεια, τα ονόματα αυτά δε «χώρεσαν» σε κανένα από τα δύο μνημεία της Αγιάς, ώστε να αναγκαστούν οι συγγενείς να τα «υπενθυμίσουν» στην κοινότητα; Γιατί η ιδιότυπη αυτή ιδιωτική μνήμη λαμβάνει τα χαρακτηριστικά της συλλογικής; Γιατί εκφράζεται με μια κατασκευή που φέρει θρησκευτικές συνδηλώσεις; Γιατί, τέλος, το μνημείο αυτό εξοβελίζεται από τον πολεοδομικό ιστό της Αγιάς; Τα ερωτήματα αυτά και, πιθανόν, ακόμη περισσότερα αναζητούν απάντηση και μας προσκαλούν εκ νέου στο πεδίο. Με άλλα λόγια, το «μυθιστόρημα» της Αγιάς, αυτό που θα ανατρέψει τις «τακτοποιημένες» βεβαιότητες μιας «επικής» διαχείρισης της μνήμης για τη δεκαετία του 1940, έχει μόλις αρχίσει...

ⁱ Για μια κατατοπιστική εισαγωγή στο ζήτημα αυτό βλ. Ουμπέρτο Έκο, *Θεωρία Σημειωτικής*, Γνώση, Αθήνα, 1994, μτφρ. Έφη καλλιφατίδη.

ⁱⁱ Συνοπτικά για το ζήτημα βλ. Δήμητρα Γκέφου – Μαδιανού, *Πολιτισμός και Εθνογραφία. Από τον Εθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.

ⁱⁱⁱ Clifford Geertz, *Η Ερμηνεία των Πολιτισμών*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2003, σ. 17.

^{iv} *Ο.π.*, σ. 22.

^v Βλ. σχετικά Theodor W. Adorno, *Αισθητική Θεωρία*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2000, σ. 209-221.

^{vi} Βλ. Τσβετάν Τοντόροφ, *Ποιητική*, μτφρ. Αγγ. Καστρινάκη, Γνώση, Αθήνα, 1989.

^{vii} Βλ. L. Mumford, *The Culture of Cities*, Harcourt – Brace – Javanovich, New York, 1938, όπως παρατίθεται από τον J. Young (ed.), *The Art of memory: Holocaust memorials in History*, The Jewish Museum – Prestel Verlag, New York – München, 1994, σ. 20.

^{viii} Για τη συμπληρωματική σχέση της μνήμης με τη λήθη βλ. Paloma Aguilar Fernandez, *Μνήμη και Λήθη του ισπανικού εμφυλίου πολέμου. Δημοκρατία, δικτατορία και διαχείριση του παρελθόντος*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2005 και για την ελληνική περίπτωση Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν – Τασούλα Βερβενιώτη – Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008.

^{ix} Για την έννοια του «παλίμψηστο τόπου» βλ. ενδεικτικά S. MacAlpin, *The landscape palimpsest: reading early 19th century British representations of Malaya*, Clayton, Monash University, 1997. Για μια εφαρμογή του θεωρητικού αυτού σχήματος βλ. Βασίλης Δαλκαβούκης - Γιάννης Δρίνης, «Κατανοώντας το παλίμψηστο του τόπου. Ευθείες και πλάγιες συνδηλώσεις σ' ένα συνοριακό τοπίο», στο Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Αθήνα, Νήσος, 2009, σ. 311-340.

^x Για την έννοια του «βιωμένου χώρου» ως «τόπου» βλ. ενδεικτικά Tim Cresswell, *Place, a Short Introduction*, Blackwell, London, 2004 και στα ελληνικά Παναγιώτης Ν. Δουκέλλης (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και πρόσληψης του Τόπου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2005, σ. 9 («Πρόλογος»).

^{xi} Την έννοια εισηγείται η Margaret Rodman, «Empowering Place: Multilocality and Multivocality», *American Anthropologist*, 1992, 94/3: 640-656.

^{xii} Βλ. σχετικά Pierre Nora, «Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire», *Representations*, 1989, 26: 7-24.

^{xiii} Από την Ελεάνα Γιαλούρη, «Η δυναμική των μνημείων: Αναζητήσεις στο πεδίο της μνήμης και της λήθης», στο Κώστας Γιαννακόπουλος – Γιάννης Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια – Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σ. 361, οι όροι αποδίδονται αντίστοιχα ως «τόποι μνήμης» και «πλαίσια μνήμης».

^{xiv} Geertz, *ό.π.*, σ. 15-41.

^{xv} Η επιτόπια έρευνα στην περιοχή έλαβε χώρα από τις 28/10 – 1/11/2009, στο πλαίσιο του εργαστηρίου «Το πολιτισμικό περιβάλλον ως κοινωνική κατασκευή - Αντιλήψεις και προσλήψεις του φυσικού και πολιτισμικού τοπίου», που διοργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων με τη συνεργασία του Κέντρου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Αγίας Λάρισας. Στο εργαστήριο συμμετείχαν ο γράφων, ο Ιωάννης Μάνος, Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στο Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας και φοιτητές των Τμημάτων Ιστορίας και Εθνολογίας του ΔΠΘ και Βαλκανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

^{xvi} Βλ. σχετικά Gerard Genette, *Narrative Discourse*, Cornell University Press, New York, 1980. Για μια κλασική εφαρμογή του αφηγηματικού σχήματος του Genette στα ελληνικά βλ. Γεωργία Φαρίνου – Μαλαματάρη, *Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη 1887-1910*, Αθήνα, Κέδρος, 1987.

^{xvii} Άννα Τζούμα, *Η διπλή ανάγνωση του κειμένου. Για μια κοινωνιοσημειωτική της αφήγησης*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1991, σ. 31.

^{xviii} Βλ. σχετικά Βαν Μπούσχοτεν - Βερβενιώτη - Βουτυρά - Δαλκαβούκης - Μπάδα (επιμ.), *ό.π.*, σ. 22, σχετικά με την ομερτά όσον αφορά τη μνήμη του Εμφυλίου κατά τις πρώτες μετεμφυλιακές δεκαετίες.

^{xix} Πρβλ. Άλκη Κυριακίδου – Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα I*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχαίο (Ε.Λ.Ι.Α.), Αθήνα 1989.

^{xx} Τον όρο εισηγείται ο Michel Riffaterre και τον χρησιμοποιεί για την ανάλυση ποιητικών κειμένων η Ζωή Σαμαρά, *Προοπτικές του κειμένου*, Θεσσαλονίκη, Κώδικας, 1987, σ. 15-45. Αναλυτικότερα βλ. M. Riffaterre, *La production du texte*, Paris, Seuil, 1979 και M. Riffaterre, «The Interpretant in Literary Semiotics», *American Journal of Semiotics* 3 (1985): 41–55.

^{xxi} Βλ. ενδεικτικά Βαν Μπούσχοτεν - Βερβενιώτη - Βουτυρά - Δαλκαβούκης - Μπάδα (επιμ.), *ό.π.*, όπου και εκτενής σχετική βιβλιογραφία.

^{xxii} Πληροφορηθήκαμε τη χρήση των μνημείων από τους ντόπιους, αλλά διαπιστώσαμε και οι ίδιοι, κατά την επιτόπια έρευνα που άρχισε την επομένη της εθνικής επετείου της 28^{ης} Οκτωβρίου, ότι το μνημείο του Εμφυλίου διέθετε στεφάνια που κατατέθηκαν εκεί και όχι στο μνημείο της Εθνικής Αντίστασης.

^{xxiii} Βλ. ενδεικτικά Δημήτρης Τζιόβας, *Το παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1993.

^{xxiv} Για μια ολοκληρωμένη πραγμάτευση του ζητήματος των μνημείων βλ. Συραγώ Τσιάρα, *Τοπία εθνικής μνήμης. Ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*, Αθήνα, Κλειδάριθμος, 2004.

^{xxv} Rodman, *ό.π.*

^{xxvi} Αντώνης Λιάκος, «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2003, σ. 34.

^{xxvii} Για το Γενετικό Δομισμό βλ. ενδεικτικά Lucien Goldmann, *Για μια κοινωνιολογία του μυθιστορήματος*, μτφρ. Π. Ρυλμόν – Ελ. Βέλτσου, Πλέθρον, Αθήνα 1979.

^{xxviii} Για την προσέγγιση του Bakhtine βλ. στα ελληνικά Μιχαήλ Μπαχτίν, *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, μτφρ. Γ. Σπανός, Πλέθρον, Αθήνα, 1980, Μ. Μπαχτίν, *Ζητήματα ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, Πόλις, Αθήνα 2000, Μ. Μπαχτίν, *Έπος και Μυθιστόρημα*, Πόλις, Αθήνα 1995, καθώς και το αφιέρωμα του περιοδικού *Πλανόδιον* 38 (Ιούνιος 2005).

^{xxix} Για την έννοια της δράσης στη θεωρία της λογοτεχνίας βλ. Τζούμα, *ό.π.*, σ. 167.

^{xxx} *Ο.π.*, σ. 167

^{xxxi} Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία, μια σκανταλιά, μια διαφυγή ελευθερίας*, Πόλις, Αθήνα, 2003.